

Fattiggård eller fjendeland?

DANMARKS
FORSORGS
MUSEUM

"Hvis situationen ændrer sig i morgen" Jødeforfølgelser i 30'ernes Nazityskland

AF JEPPE WICHMANN RASMUSSEN

Den 30. januar 1933 blev Hitler udnævnt til rigskansler i Tyskland, og nazisternes magtovertagelse var en realitet. I løbet af kort tid oplevede Tysklands ca. 525.000 jøder at blive degraderet til andenrangsborgere, som fremover måtte tåle diskriminerende love, hærværk, offentlige ydmygelser, tyveri, ophold i koncentrationslejre og med tiden drab. Jødernes reaktioner på overgrebene var meget forskelligartede, men hovedparten af de tyske jøder forestillede sig, at nazisternes hærgen ville være et onde de skulle udholde i en periode, hvorefter hverdagen ville indfinde sig igen. Blandt andet derfor forsøgte mange tyske jøder at tilpasse sig den nye virkelighed.¹

Det er ofte blevet sagt om jøderne at de "gik som får til slagtebæn-

ken."² underforstået: de gjorde ikke modstand mod deres bødler. Dette er dog omdiskuteret. De tyske jødernes primære modstand mod nazisternes overgreb var emigration. Fra januar 1933 til november 1938 emigrerede 106.000 af Tysklands ca. 525.000 jøder. Det svarer til ca. 20 %. Det betyder dermed også at 80 % af de tyske jøder, valgte at blive i Tyskland. Det kan der være flere årsager til.³

For det første var der mange problemer forbundet med at emigrere. Det kunne eksempelvis være økonomi, sprog, eller frygt for, at man ikke kunne finde arbejde, i det land man emigrerede til.⁴

For det andet var det i 1933, og en del år frem, kun de færreste og mest pessimistiske jøder, som forventede, at nazisternes magtovertagelse i

Tyskland ligefrem ville blive deres død. Mange tyske jøder nærede håb om, eller forventede, at tiderne ville skifte og nazisterne komme til kort for dernæst at blive tvunget til at afgive magten til et mere moderat parti.⁵ Det kan umiddelbart virke mærkværdigt at omtale håb som et problem, men netop håbet, var medvirkende til at mange jøder valgte at blive i Tyskland.⁶

Jødisk emigration er et omdrejningspunkt i denne artikel da emigration hænger tæt sammen med de tyske jødernes forventninger til deres fremtid i Tyskland. Forventede jøderne at forholdene i Tyskland ville udvikle sig til det værre, kunne man eksempelvis forestille sig en stigning i antallet af jøder, som valgte at emigrere. Spåede jøderne omvendt, at deres levevilkår ville blive bedre kunne

man forestille sig et fald i antallet af emigrerende jøder.

De tyske jøder forstod, at der var en radikaliseringsproces i gang i det tyske samfund. Fra 1933 og frem bød hverdagen på et utal af forbud og anti-jødiske love. Disse kunne de fleste tyske jøder tilsyneladende affinde sig med, i hvert fald i en periode. Af denne og andre årsager, reagerede hovedparten af dem ikke så hurtigt og konsekvent som de, set i bagklogskabens ulideligt klare lys, burde have gjort.⁷

Der var også personer, som havde et noget mere pessimistisk syn på fremtiden. En af de personer som forudså, at nazisternes magtovertagelse ville få katastrofale konsekvenser for de tyske jøder, var Victor Klemperer. Victor Klemperer var en tysk-jødisk forfatter. Han var født som jøde, men som ung konverterede han til protestantismen og giftede sig senere med en "arisk" protestant ved navn Eva.⁸

Victor Klemperer skrev i sin dagbog d. 21. februar 1933 at "in-

gen kan spå om fremtiden"⁹ det afholdt ham dog ikke fra at forsøge. Han spekulerede over, hvor længe folk (formodentlig primært kommunister og jøder, men måske også tyskere i al almindelighed) ville acceptere terroren. Det som Klemperer kaldte terror var de mange overgreb og den voksende mængde af anti-jødisk propaganda, som tyske jøder dagligt skulle finde sig i. På dette tidspunkt var der endnu ikke vedtaget anti-jødiske love, men Klemperers bange anelser skulle snart blive til virkelighed. Fremtiden optog allerede på dette tidspunkt Klemperer. Blot tre uger efter Hitlers indsættelse som Rigskansler frygtede han det værste.¹⁰

Lørdag d. 1. april 1933 klokken 10 om morgenen påbegyndtes en nazistisk boykot af jødiske forretninger, læge- og advokatkontorer, og markerede dermed startskuddet til 10 års massive jødeforfølgelser i Nazityskland. Boykotten blev organiseret af de nazistiske partienheder SA og SS, som anbragte medlemmer ved indgangen til jødiske forretninger. Herfra for-

klarede de, de etniske tyskere som vovede at benytte sig af disse forretninger, at boykotten var en reaktion på jødisk anti-tysk propaganda i udenlandske aviser. Selvforsvar var altså, ifølge nazisterne, årsagen til boykotten. Dette var naturligvis løgn og latin, men boykotten gennemførtes, og tyske aviser som formastede sig til at kritisere den skulle latterliggøres med annoncer, der påviste, hvor fejlagtig og tåbelig kritikken og dermed avisen var.¹¹

Boykotten af de jødiske butikker havde flere formål:

1. Den skulle skabe en kløft mellem jøder, og ikke jøder.
2. Den skulle presse jøderne økonomisk.
3. Den skulle påvirke jøderne til at flytte fra Tyskland.

Alle tre punkter var en del af den nazistiske jødepolitik, og havde det til fælles at de skulle gøre det mindre attraktivt for jøder at bo og leve i Tyskland. Frem til 1941 arbejdede nazisterne aktivt på, at få jøderne til

"frivilligt" at forlade Tyskland. Meget taler for at nazisterne ikke fra starten af deres regeringstid havde planer om at udrydde jøderne, men i stedet arbejdede på "Endlösung" (den endelige løsning på det jødeproblem, som man mente at have) gennem udvandringsplaner. En af de mere kendte planer er den såkaldte Madagaskarplan. Madagaskarplanen gik, kort fortalt, ud på at tvangsforflytte alle jøder i den tyskbesatte del af Europa til øen Madagaskar og bruge dem som slavearbejdskraft. Planen viste sig dog at være for omkostningsfuld og den blev aldrig sat i værk, ligesom andre lignende planer også gik i vasken. Det betyder ikke at planerne ikke var seriøse bud på en "Endlösung". Ifølge den amerikanske historiker Christopher Browning, som har udgivet flere bøger om holocaust, blev Madagaskarplanen taget dybt alvorligt af den nazistiske ledelse, og der blev lagt mange kræfter i den selvom den altså endte med at blive skrottet. Den ovenfor omtalte politik var ikke officiel nazi-

stisk politik så jøderne havde intet kendskab til den, og kunne derfor ikke handle ud fra den.¹²

1935 - Nürnberg-lovene

Tyskland var i økonomiske vanskeligheder og disse vanskeligheder satte deres tydelige præg på Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei eller NSDAP (det tyske nazistparti). Partiets medlemmer begyndte, ligesom alle andre tyskere, at mærke den spirende krise. Arbejdsløsheden var stigende og presset fra partiets medlemmer voksede.¹³

Disse faktorer var medvirkende årsager til en stigning i angreb på jøder allerede fra begyndelsen af 1935.¹⁴ De mest ekstreme fløje i NSDAP benyttede den generelle uro i Tyskland til at opildne til- og arrangere anti-jødiske demonstrationer og angreb på jødiske forretningsdrivende. I marts 1935 annoncerede indenrigsministeriet, at der var yderligere anti-jødisk lovgivning på vej, og at denne lovgivning

blandt andet ville udelukke jøder fra det tyske militær. Dette stoppede ikke jødeforfølgelserne. Tværtimod fik en stor del jøder kort efter overmalet deres forretningers facader med anti-jødisk propaganda - det skulle snart blive meget værre. I maj eskalerede optøjerne endnu engang, og mange jødiske forretninger fik nu smadret ruder. I løbet af to uger begyndte chikanørerne at overfalde såvel de jødiske ejere som de kunder, der havde formastet sig til at handle i deres butikker. Overgrebene havde dermed på blot to måneder udviklet sig fra at være af primært materiel karakter til deciderede voldshandlinger.¹⁵

Det stigende antal af jødeovergreb var et problem for den nazistiske regering, da det udadtil så ud som om de ikke havde kontrol med befolkningen i deres eget land. Endvidere nærmede De Olympiske Lege sig, som skulle afholdes i Berlin i 1936, og de skulle helst give Tyskland positiv omtale.¹⁶

Resultatet af jødeforfølgelserne faldt d. 15. september 1935. På

denne dato vedtog nazisterne på deres årlige partidag tre love. Lovene er blevet døbt Nürnberglovene.¹⁷ De to vigtigste Nürnberglove var "Rigsborgerskabsloven", som fastslog, at kun personer med rent tysk eller beslægtet blod kunne være rigsborgere og have fulde borgerrettigheder. Den anden var "Lov om beskyttelses af det tyske blod og den tyske ære". Dit blod var helt jødisk, hvis mindst tre af dine bedsteforældre var jøder, hvis to af dine bedsteforældre var jøder var du halvjøde og hvis en af dine bedsteforældre var jøde var du kvartjøde, din religiøse overbevisning var fuldstændig ligegyldig, det var blot, der afgjorde om du var jøde eller ej. Disse love betød reelt at stort set alle tyske jøder mistede deres borgelige rettigheder, herunder stemmeretten og retten til at beklæde et offentligt embede, og nu var at betragte som udlændinge. Derudover blev det forbudt for ikke "ariere" at gifte sig med "ariere", jøder måtte altså fremover kun gifte sig med andre jøder og det var sågar forbudt for

jøder at have seksuelle forhold til "ariske" tyskere.¹⁸

Vedtagelsen af Nürnberglovene var et hårdt slag for Tysklands jøder, og reaktionerne var mange, men meget forskelligartede. Reichsvertretung der Deutschen Juden, som var en paraplyorganisation, der havde stort set alle jødiske organisationer under sig, manede til besindighed, og argumenterede for at disse nye love kunne danne grundlaget for at tyske jøder, og etniske tyskere igen kunne få et tåleligt indbyrdes forhold. På den led kan man sige at Reichsvertretung der Deutschen Juden, i hvert fald udadtil, nærmest hilste lovene velkommen. Dette gjorde de sandsynligvis fordi de mente, at man nu kunne regne med, at retsstaten havde fået overtaget over nazipartiets radikale aktivister. Reichsvertretung der Deutschen Juden havde altså fortsat en forventning om, at Hitler og retsstatstilhængerne i NSDAP ikke vidste, eller i hvert fald ikke var meddelagtige i hærværk og voldelige overgreb mod jøder.¹⁹

Det samme gjorde sig ikke gældende for alle tyske jøder. Flertallet lyttede til det jødiske samfunds overhoveder, men der var fortsat kritiske ryster blandt de tyske jøder. Det er bemærkelsesværdigt, at antallet af jøder som valgte at emigrere ikke steg voldsomt som følge af Nürnberglovene, men holdt sig tæt på niveauet fra året før. 23.000 emigrerede i 1934, som ofte omtales som et "roligt" år for de tyske jøder, medens 25.000 emigrerede i 1935 altså blot 2.000 flere.²⁰

Denne svage stigning i antallet af emigrationer hænger formodentlig tæt sammen med de ledende jødiske organisationers forventninger om nogenlunde acceptable forhold for jøderne i fremtiden. Dermed gjorde de faktisk det stik modsatte af, hvad en stor del af nazisterne reelt ønskede. I november 1935 lagdes der fra Hitler og den øvrige absolutte top i nazipartiet fortsat vægt på, at man ønskede at jøderne skulle forlade Tyskland så hurtigt som muligt.²¹

Der var dog også enkelte personer i partiet, som ikke ønskede at jøderne skulle forlade Tyskland. Det skal understreges at dette ønske ikke var et udtryk for kærlighed til jøderne. Tværtimod var disse få personers forslag udelukkende baseret på et ønske om at bruge den jødiske befolkning som slavearbejdskraft i Tyskland. Faktum er at ingen af de dominerende grupper i NSDAP tilstræbte at gøre forholdene i Tyskland tålelige for jøderne, da langt hovedparten af dem ønskede at jøderne skulle smides ud af landet. Reichsvertretung der Deutschen Judens analyse af situationen var skudt langt ved siden af når de varslede, at Tysklands jøder kunne forvente bedre tider som følge af Nürnberglovene.²²

De jødiske lederes udmeldinger til den jødiske befolkning var på visse punkter nærmest deciderede citater fra Hitlers tale til nationen i forbindelse med vedtagelsen af Nürnberglovene. De lod sig føre bag lyset af den

nazistiske propaganda, som næppe var møntet på dem, men nærmere til ære for det internationale samfund. Det var måske derfor de forventede at forholdene i Tyskland kunne blive udholdelige igen.²³

Ikke overraskende vandt de jødiske aviser og ledende jødiske organisationers fortolkning af Nürnberglovene og deres effekt hurtigt fodslag hos den menige tyske jøde. Der findes således talrige eksempler på tyske jøder, som i deres dagbøger hilste lovene velkommen, eller i hvert fald ikke fandt dem decideret problematiske.

Det var dog ikke alle jøder som fandt Reichsvertretung der Deutschen Judens positive fortolkning af Nürnberglovene beroligende, og nu forventede en fremtid i relativ fred og harmoni. Skønt overrabbiner Leo Baeck gennem sin position som leder af Reichsvertretung der Deutschen Juden, naturligvis bakkede op om organisationen, afholdt det ham ikke fra også at kommentere på de negative aspekter af såvel lovene som den

generelle udvikling i Tyskland.²⁴

*"We stand before our God and with the same courage with which we have acknowledged our sins, the sins of the individual and the sins of our community, shall we express our abhorrence of the lie directed against us, and the slander of our faith and its expressions: this slander is far below us. We believe in our faith and our future."*²⁵

Ovenstående er et uddrag fra en tekst, som Leo Baeck havde tænkt sig at læse højt under gudstjenesten i en synagoge i oktober 1935.²⁶

Teksten var tænkt som et modsvar til den anti-jødiske propaganda, og dens løgne. Med teksten ønskede Leo Baeck at vise jøderne, at de kunne overvinde modstand, og minde dem om at de altid var blevet reddet (af Gud) i sidste øjeblik. Lad jer ikke præge af propagandaen lød opfordringen.²⁷

Ordene vejede tungt når de kom fra Leo Baeck, som på dette tidspunkt var de tyske jødernes officielle over-

hoved og derfor en af de mest fremtrædende tysk-jødiske personligheder. Leo Baeck lyttede man til som jøde. Han havde magt og formentlig mere indsigt i nazisternes planer for Tyskland end den menige jøde. Han havde med andre ord gennemslagskraft nok til at få sine holdninger og opfordringer ud til den brede jødiske befolkning.²⁸

Leo Baecks udmeldinger var altså en smule tvetydige, på den ene side manede han til ro og fortolkede Nürnberglovene i en positiv retning. Samtidig fordømte han og dermed også Reichsvertretung der Deutschen Juden den anti-jødiske propaganda og dens løgne.²⁹

Denne tvetydighed understreges yderligere af Reichsvertretung der Deutschen Judens tilføjelse til deres Arbeitsprogram for 1935, i dette arbejdsprogram fremgår det, at Reichsvertretung der Deutschen Juden regnede med, at næsten en hel generation jødiske børn måtte forlade Tyskland på et tidspunkt.³⁰

Hvorfor denne tvetydighed? Formodentlig fordi Reichsvertretung der Deutschen Juden håbede, at de tyske jøder ville holde hovedet højt, hvis man indgød dem håb, men efter alt at dømme også fordi de til stadighed troede på en fredelig sameksistens jøder og etniske tyskere imellem. Samtidig peger flere ting i retning af at de fornemmede, at situationen kunne eskalere og blive meget værre end den allerede var og derfor forberedte sig på flere mulige scenarier.³¹

Krystalnatten

1936 og 1937 var to forholdsvis "fredelige" år for jøderne Nürnberglovene og OL lagde for en stund en dæmper på jødeforfølgelserne i Tyskland.

1938 blev markant anderledes end de to foregående år. I løbet af sommeren havde der været flere tilfælde af overfald på jøder, og flere synagoger var blevet brændt af, men de tyske jøder havde endnu det værste i vente.

D. 28. oktober 1938 blev ca. 17.000 polsk-fødte jøder uden varsel hentet på deres bopæl og udvist af Tyskland til Polen. Disse mennesker befandt sig nu i ingenmandsland mellem Tyskland og Polen, hvor de levede under kummerlige forhold. Blandt disse mennesker var den 17 årige Hershel Grynszpan's forældre og hans søster.³²

11 dage senere, d. 7. november 1938, gik Hershel Grynszpan ind på den tyske ambassade i Paris. Hans mål var at likvidere den tyske ambassadør, men han endte i stedet med at skyde den første tyske diplomat han fik øje på. Modtageren af Grynszpan's skud, den tyske diplomat Ernst vom Rath døde to dage senere d. 9. november af sine kvæstelser.³³

Nazisterne var ikke seje til at udnytte situationen. Under den traditionelle middag for partiets gamle krigere opfordrede propaganda-minister Goebbels, disse radikale aktivister, til at søge hævn over jøderne. I tilfælde af "spontane" anti-jødiske demonstrationer som

følge af attentatet, eller i det hele taget, skulle hverken politi eller partimedlemmer gribe ind. Volds- og hærværksmænd fik dermed frit spil.³⁴

Samme nat, natten mellem d. 9. og 10. november 1938 oplevede de tyske jøder den værste pogrom (jødeforfølgelse) nogensinde på tysk jord. Jøder blev overfaldet, banket og ydmyget i al offentlighed. I Hundredvis af jøder begik selvmord eller døde af de skader de var blevet påført i koncentrationslejre, i byerne blev 36 myrdet på selve natten og yderligere 55 døde senere af deres kvæstelser. Mere end 30.000 tyske jøder blev anholdt i deres hjem og sendt i koncentrationslejre.³⁵

De materielle skader var ekstremt omfattende, og det smadrede glas fra 7.500 jødiske forretninger, som lå spredt i gaderne gav denne pogrom sit velkendte navn, Krystalnatten. Prisen for det smadrede glas alene løb op på 10 mio. RM, ca. 20 mio. kr. Jødiske forretninger var dog ikke

nazisternes eneste materielle mål. Nazisterne anslog dagen efter pogromen, at 191 synagoger blev stukket i brand og 76 totalt smadret, men det er blevet anslået, at omtrent dobbelt så mange synagoger blev raseret.³⁶

Omfanget af ødelæggelserne var enormt. Mange tyske jøder havde fået deres forretninger og dermed deres livsgrundlag fuldstændig tilintetgjort. Regningen for ødelæggelserne løb op i svimlende summer, men hvis de tyske jøder havde forhåbninger om en form for økonomisk kompensation for den "folkelige" hærgen og raseren af op mod 500 synagoger og 7.500 forretninger, lagerhaller og andre kommercielle bygninger, kunne de godt tro om igen. Regningen havnede hos dem selv. D. 12. november 1938 udstedte den tyske regering en bøde på 1.000.000.000 RM til Tysklands jøder da de ifølge den tyske regering selv var skyld i krystalnattens hændelser.³⁷

Nazisterne begrundede beslutningen med

den 17-årige Hershel Grynszpan's attentat mod Ernst vom Rath, og det, den tyske regering benævner, jøders fjendtlige attitude mod det tyske folk og rige. I samme åndedrag retfærdiggøres, naturligvis, de tyske reaktioner, som man reducerer til selvforsvar eller modstand mod den jødiske fjendtlighed.³⁸

De jødiske reaktioner efter Krystalnatten var ikke forskelligartede som ved boykotten d. 1. april 1933 og indførelsen af Nürnberglovene i 1935. Tværtimod forstod langt de fleste tyske jøder nu, at det med stor sandsynlighed var livsfarligt for dem at blive i Tyskland.

Efter Krystalnatten opløstes alle jødiske organisationer på nær én, og mange af disse organisationers medlemmer blev sendt i koncentrationslejr. Reichsvertretung der Deutschen Juden var den eneste jødiske organisation, som fortsat fik lov at fungere, men det var på et helt andet plan end tidligere. Der var herefter næppe mange jøder, som fortsat havde illusioner om en fredelig fremtid i Tyskland, hvilket de følgende

beretninger også bærer præg af.³⁹

Følgende citat er egentlig fra en tysk ikke jødisk kvindes dagbog, men det understreger alligevel, hvilke forventninger store dele af det jødiske samfund i Tyskland havde til fremtiden i deres hjemland. Kvindens navn er Luise Solmitz, og skønt hun ikke var jøde var hun dog jødisk gift, hendes mand Fredy Solmitz var jøde. Citatet er fra hendes dagbog d. 10 november 1938.

"This means that our fate is relentlessly approaching doom (...).

*"I always thought, now we have reached the worst point. But now I see it was always just a prelude to the next thing. Now the end is near."*⁴⁰

Fredy- og Luise Solmitz blev på selve Krystalnatten ikke udsat for nogen overgreb, og opdagede faktisk først d. 10. november om morgenen, hvad der var foregået. Deres reaktion taler dog sit eget tydelige sprog, dette, en så stor pogrom havde de ikke forventet. Par-

rets forventninger til fremtiden i Tyskland var ligesom mange andre jøders, at grænsen for hvad de ville blive udsat for, var nær, måske endda nået, og at det snart ville begynde, at gå den anden vej igen. Hændelserne på Krystalnatten og udstedelsen af den kæmpe bøde til de tyske jøder d. 12. november satte for dem en tyk streg under det faktum, at enden nu var nær for hovedparten af de tyske jøder. Solmitz-parret giver et billede af en jødisk åbenbaring, livet i Tyskland bliver måske ikke bedre igen, sandsynligvis bliver det kun mere og mere ulideligt at være jøde i dette land, og måske slipper vi ikke levende herfra.⁴¹

Victor Klemperer har ingen dagbogsindlæg overhovedet i dagene omkring Krystalnatten. Søndag d. 9. oktober præcis en måned før Krystalnatten, skriver han følgende i sit sidste indlæg i halvanden måned, det næste kom først d. 22. november:

"Hvad der end sker politisk, er jeg definitivt ændret i mit indre. Ingen kan tage

*min tyskhed fra mig, men min nationalisme og patriotisme er for altid borte."*⁴²

Klemperer gav tydeligt udtryk for sit mismod han havde intet til overs for sit land længere. Halvanden måneds tid senere blev han opfordret til at sælge huset og emigrere. Han opsøgte derfor den Almenyttige Rådgivning for Udvandrere, hvor han fik at vide, at såfremt han valgte at forlade Tyskland ville han stort set intet af værdi få med sig. Til trods for at Klemperer meget tidligt udtrykte frygt for, at det kunne blive skæbnesvangert at blive, forlod han paradoksalt nok aldrig Tyskland.⁴³

*"Hvis situationen ændrer sig i morgen (hvad jeg ikke tror), så vil de fortryde, at de er rejst."*⁴⁴

Ovenstående er kendetegnende for hovedparten af de tyske jøder. De ønskede at forblive i Tyskland, og kunne på trods af forfølgelser ikke ryste håbet om en lysere fremtid af sig. De var bange for at komme til at fortryde deres valg.

Noter

- 1 Kaplan, Marion A.: Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany, Oxford 1999, s. 5
- 2 Arad, Yitzhak, Gutman Israel, Margaliot Abraham: Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union, Jerusalem 1999, s. ???
- 3 Benz, Wolfgang, Hammel, Andrea: Emigration as Rescue and Trauma: The Historical Context of the Kindertransport, in: Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies Volume 23, nr. 1. Efterår 2004, s. 2
- 4 Benz, Wolfgang, Hammel, Andrea: Emigration as Rescue and Trauma: The Historical Context of the Kindertransport, in: Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies Volume 23, nr. 1. Efterår 2004, s. 2
- 5 Benz, Wolfgang, Hammel, Andrea: Emigration as Rescue and Trauma: The Historical Context of the Kindertransport, in: Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies Volume 23, nr. 1. Efterår 2004, s. 2
- 6 Benz, Wolfgang, Hammel, Andrea: Emigration as Rescue and Trauma: The Historical Context of the Kindertransport, in: Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies Volume 23, nr. 1. Efterår 2004, s. 2
- 7 Yahil, Leni: The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945, New York-Oxford 1990, s. 60
- 8 Friedlaender, Saul: Nazi Germany and the Jews, 1933-1945. Abridged by Orna Kenan, New York 2009, s. 143
- 9 Klemperer, Victor: Jeg vil aflægge vidnesbyrd til det sidste 1933-41. New York 1999, s. 8. L. 26
- 10 Klemperer, Victor: Jeg vil aflægge vidnesbyrd til det sidste 1933-41. New York 1999, s. 8.
- 11 Yahil, Leni: The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945, New York-Oxford 1990, s. 60
- 12 Browning, Christopher, Matthäus, Jürgen: The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, Lincoln, 2004 81-89
- 13 Friedlaender, Saul: Nazi Germany and the Jews, 1933-1945. Abridged by Orna Kenan, New York 2009, s. 43
- 14 Friedlaender, Saul: Nazi Germany and the Jews, 1933-1945. Abridged by Orna Kenan, New York 2009, s. 43
- 15 Friedlaender, Saul: Nazi Germany and the Jews, 1933-1945. Abridged by Orna Kenan, New York 2009, s. 43

- 16 Friedlaender, Saul: Nazi Germany and the Jews, 1933-1945. Abridged by Orna Kenan, New York 2009, s. 43
- 17 Yahil, Leni: The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945, New York-Oxford 1990, s. 67
- 18 Friedlaender, Saul: Nazi Germany and the Jews, 1933-1945. Abridged by Orna Kenan, New York 2009, s. 44
- 19 "Response of the Reichsvertretung* To the Nuremberg laws** Jüdische Rundschau d. 24. sep. 1935 i: Arad, Yitzhak, Gutman Israel, Margaliot Abraham: Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union, Jerusalem 1999, s. 84
- 20 Benz, Wolfgang, Hammel, Andrea: Emigration as Rescue and Trauma: The Historical Context of the Kindertransport, in: Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies Volume 23, nr. 1, efterår 2004, s. 2
- 21 Yisraeli, David: The Third Reich and the Transfer Agreement, in: Journal of Contemporary History 6, 1972, s. 135
- 22 Yahil, Leni: The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945, New York-Oxford 1990, s.
- 23 Yisraeli, David: The Third Reich and the Transfer Agreement, in: Journal of Contemporary History 6, 1972, s. 135
- 24 Matthäus, Jürgen, Roseman, Mark: Jewish Responses to Persecution. Volume 1. 1933-1938, Plymouth 2010, s. 191
- 25 "Prayer composed by Rabbi Leo Baeck for all Jewish communities in Germany for the eve of the day of atonement, October 10, 1935" i: Arad, Yitzhak, Gutman Israel, Margaliot Abraham: Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union, Jerusalem 1999, s. 87. L. 12-17.
- 26 "Prayer composed by Rabbi Leo Baeck for all Jewish communities in Germany for the eve of the day of atonement, October 10, 1935" i: Arad, Yitzhak, Gutman Israel, Margaliot Abraham: Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union, Jerusalem 1999. s. 88
- 27 "Prayer composed by Rabbi Leo Baeck for all Jewish communities in Germany for the eve of the day of atonement, October 10, 1935" i: Arad, Yitzhak, Gutman Israel, Margaliot Abraham: Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union, Jerusalem 1999. s. 87-88
- 28 Matthäus, Jürgen, Roseman, Mark: Jewish Responses to Persecution. Volume 1. 1933-1938, Plymouth 2010, s. 191

- 29 Matthäus, Jürgen, Roseman, Mark: Jewish Responses to Persecution. Volume 1. 1933-1938, Plymouth 2010, s. 191
- 30 Matthäus, Jürgen, Roseman, Mark: Jewish Responses to Persecution. Volume 1. 1933-1938, Plymouth 2010, s. 191
- 31 Matthäus, Jürgen, Roseman, Mark: Jewish Responses to Persecution. Volume 1. 1933-1938, Plymouth 2010, s. 190
- 32 Kaplan, Marion A.: Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany, Oxford 1999, s. 121
- 33 Yahil, Leni: The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945, New York-Oxford 1990, s. 110
- 34 Friedlaender, Saul: Nazi Germany and the Jews, 1933-1945. Abridged by Orna Kenan, New York 2009, s. 113-14
- 35 Yahil, Leni: The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945, New York-Oxford 1990, s. 111
- 36 Yahil, Leni: The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945, New York-Oxford 1990, s. 111
- 37 Kaplan, Marion A.: Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany, Oxford 1999, s. 123
- 38 Regulation for the Payment of an Expiation Fine by Jews who are German Subjects, November 12, 1938. i: Arad, Yitzhak, Gutman Israel, Margaliot Abraham: Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union, Jerusalem 1999, s. 117
- 39 Matthäus, Jürgen, Roseman, Mark: Jewish Responses to Persecution. Volume 1. 1933-1938, Plymouth 2010, s. 356
- 40 "Luise Solmitz, diary entries for November 10 and 12, 1938." i: Matthäus, Jürgen, Roseman, Mark: Jewish Responses to Persecution. Volume 1. 1933-1938, Plymouth 2010, s. 353. L. 4-7.
- 41 "Luise Solmitz, diary entries for November 10 and 12, 1938." i: Matthäus, Jürgen, Roseman, Mark: Jewish Responses to Persecution. Volume 1. 1933-1938, Plymouth 2010, s. 352-53
- 42 Klemperer, Victor: Jeg vil aflægge vidnesbyrd til det sidste 1933-41. New York 1999, s. 272. L. 27-29.
- 43 Klemperer, Victor: Jeg vil aflægge vidnesbyrd til det sidste 1933-41. New York 1999, s. 278
- 44 Klemperer, Victor: Jeg vil aflægge vidnesbyrd til det sidste 1933-41. New York 1999, s. 278. L. 26-27